

Blumenberg Lajos

Életrajz

Egyetlen távoli rokonom, akire emlékszem, anyai nagyanyám [Hubert Adolfné, született Klein Eszter]. Tíz gyereke volt. Amikor megszülettem, anyám két fivére és három nővére még élt. A lányai Rozi, Julis, Irén voltak, a többi gyereke nevére nem emlékszem. Nagyanyám Szabadkán született, de nem tudom, mikor. Mire megszülettem, már öregasszony volt.

Nagyanyám háziasszony volt, és nem dolgozott, bár gondozott egy öregembert, aki a közelben lakott. Magas, nagydarab nő volt. Mindennapi ruhákat hordott, hosszú ruhát viselt, de nem olyat, mint az ortodox asszonyok. Nagyon konzervatív miliő volt, úgyhogy az asszonyok, bármilyen nemzetiségűek voltak, ilyen ruhát hordtak. Akkoriban az volt a szokás, hogy a zsidó hitközség idősebb és rászorult tagjairól azok gondoskodtak, akik jó fizikai kondícióban voltak, és nem volt más munkájuk. A hitközség gyűjtött pénzt azoknak az embereknek, akik az idősekről gondoskodtak. Így keresett egy kis pénzt. Otthon magyarul beszéltek, és ez volt az anyanyelve is.

Nagyanyám neológ volt, és rendszeresen járt zsinagógába a nagyünnepeken. Gyakran a lányával, Mariskával ment, aki tébécében halt meg. Arra nem emlékszem, hogy a nagyapám mivel foglalkozott, mert már meghalt, mire én megszülettem. Nagyanyám nem politizált. Az első világháború alatt azonban, az oroszországi kommunizmus kezdetekor és Magyarországon az első világháború után a fia, Miklós aktívan részt vett a politikai eseményekben, és ki is végezték 1919-ben, amikor Horthy átvette a hatalmat.

Nagyanyám Szabadka elég szegény részében lakott, az erdő mellett. A ház, ahol élt, a lánya, Donát Rozika tulajdona volt. A lánya nagyon gazdag volt, volt még ezen kívül három háza. Tipikus falusi ház volt nagy kerttel. Mivel Rozika használt vassal [ócskavassal] kereskedett, ami jellemző zsidó foglalkozás volt abban az időben, az udvarnak elég nagynak kellett lennie, hogy elférjen benne a vas. Nagyanyám csirkéket nevelt a kertben, és volt egy csodálatos kutyája, amit Citromnak hívtak. Azért hívták így, mert a fejétől a farkáig sárga volt. Én voltam nagyanyám kedvence, úgyhogy gyakran jártam hozzá. Nem volt különösebb esemény, amiért mentem, inkább akkor mentem, amikor a szüleim elengedtek. Nagyon boldog voltam, amikor ott voltam, mert nagy volt a kert, és ott volt a kutya, amivel játszhattam. A szomszédai nem voltak zsidók, de jó viszonyban volt velük.

Az apai nagyszüleimről nem tudok semmit sem mondani, mert soha nem találkoztam velük.

A családomban mindenki neológ volt. Apám, Blumenberg Herman 1914-ben meghalt a fronton, ahol katonai szolgálatát teljesítette, abban az évben, amikor megszülettem. Sajnos, soha nem látott engem. Anyám újra férjhez ment egy Mojsija Trilnik nevű férfihoz, akinek volt két fia az első házasságából.

Apám, Blumenberg Herman Kassán született, a mai Szlovákiában 1890 körül. Szabadkán kapott munkát kántorsegedként és sakterként. Miután összeházasodtak, anyámmal [Magyar]Kanizsára mentek, ahol ő volt a kántor [Magyarkanizsa (Ókanizsa, Stara Kanjiža) – rendezett tanácsú város volt Bács-Bodrog vm.-ben, 1910-ben 18 100 főnyi, 92%-ban magyar ajkú lakossal. Trianon után a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz került. – A szerk.]. Én soha nem találkoztam vele, az arcára

csak fényképekről emlékszem. Magas volt, mindenki azt mondja, rá hasonlítok. Abban az időben a kántor szakma igen sokoldalú volt; rabbi volt, rituális vágó és kántor. Egy olyan kisvárosban, mint [Magyar]Kanizsa, ahol a zsidó hitközség kicsi volt, egy ember csinált mindent. [Magyar]Kanizsán két hitközség volt, az ortodox hitközség, aminek kevesebb tagja volt, és a neológ hitközség, aminek sokkal több. Apám a neológ hitközség tagja volt. Anyanyelve a szlovák volt. Anyám azt mondta, soha nem tanult meg rendesen magyarul, és mindig erős szlovák akcentussal beszélt. Annak ellenére, hogy a kassai zsidók magyarul beszéltek, ami az anyanyelvük volt, apámék szlovákul beszéltek.

Több okból is azt gondolom, hogy tanult ember volt. Először is kántorként dolgozott, és biztos vagyok benne, hogy ehhez el kellett végeznie valamilyen iskolát. Olvastam leveleket, amiket édesanyámnak írt, szóval írástudó volt. Tudom, hogy kitűnően énekelt és zongorázott. Körbe volt párnázva, és olyan családból származott, ahol gondoskodtak az iskoláztatásáról és neveltetéséről. Nagyon vallásos volt, de nem ortodox. Amennyire emlékszem, a családja fele ortodox volt, de a második világháború után minden megváltozott. Találkoztam két fivérével, miután elkezdődött a háború. Az egyik fivér szabó volt, a másik utazó ügynök. Még a gyerekeikkel is találkoztam: Gréta Venezuelában él, a másik gyerek, egy fiú Amerikában, ahol asztalos és két gyereke van.

Anyám, Hubert Flóra Szabadkán született. Anyanyelve a magyar volt, és németül is beszélt. Ő volt a legidősebb gyerek, és ő is halt meg utoljára. Kitűnő varrónő volt. A középiskolában tanulta ki a szakmát, de nem tudom, melyikben. Egyedül varrt.

Voltak fiú- és lánytestvérei is. Rudi, akit nagyanyám a legjobban szeretett, és akivel én is találkoztam, a Bánságban élt, ahol fával kereskedett. Volt egy lánya, akit nem ismertem. A háború alatt a Staro Sajmiste táborba vitték Belgrádban, ahol meg is ölték. László, akivel szintén találkoztam, nős volt, és volt egy fia, akinek a nevére nem emlékszem. László nagybátyám utazó ügynök volt, és Horvátországban ölték meg. Írt egy levelet Rozi nővérének, amit én is olvastam, mielőtt meggyilkolták volna, hogy valaki jöjjön el a fiáért, mert meg akarta menteni. A nagynéném nem talált senkit, aki Szabadkára hozza a fiút, úgyhogy a fiúcska is meghalt. Donát Róza vassal kereskedett, és nagyon gazdag volt. Szabadkán élt egy házban a nagyanyámmal. Volt férje, de nem voltak gyerekei. A háború előtt halt meg. Miklóst, aki hithű kommunista volt, Magyarországon a Horthy-éra [lásd: Horthy korszak] alatt likvidálták. Engelsman Julis egy vaskereskedőhöz ment feleségül, de az nem volt olyan sikeres, mint Rozika néném. Julisnak volt egy fia, Djurija, aki elpusztult a háborúban. Djurija felesége és lánya túléltek, és Izraelbe mentek a háború után. Azt hiszem, mindketten élnek még Izraelben, de nem tartom velük a kapcsolatot. Szemző Klára nemrégiben halt meg. Férjével, Miklóssal Izraelbe ment. Miklós orvos volt, és Izraelben halt meg már régen. Volt egy fiuk és egy lányuk. A lányuknak reklámügynöksége van Izraelben, és ott is él. Nem tudom a nevét, sem azt, hogy hol lakik. Schwartz Irén Bajmokon volt kereskedő [Bajmók – Bács-Bodrog vm.-ben lévő nagyközség volt, Trianon után a Szerb-Horvát-Szlovén királysághoz került. – A szerk.]. Volt egy fűszerüzlete, és eljárta a parasztok piacára is, ahol nagyban vette a csirkét, aztán újra eladta.

Legtöbbet Irént, Juliskát és Rozikát láttam. Nem nagyon szerettem Rozikát, mert nagyon gazdag volt, és tudta, hogy én szegény vagyok, mégsem segített soha. Legjobban Juliskát szerettem, mert ő bőkezű volt. Korombeli gyerekei voltak, és sok időt töltöttünk együtt. Klárával, Juliska lányával sokszor mentünk nyaralni, és mindaddig kapcsolatban voltunk, amíg ki nem ment Izraelbe.

Nem tudom, hogyan ismerkedtek meg a szüleim. Azt tudom, hogy a zsinagógában házasodtak össze [Magyar]Kanizsán [lásd: házasság, esküvői szertartás]. A zsinagóga kántoraként apámnak jó fizetése volt, anyám pedig varrónőként dolgozott, úgyhogy jól éltek. Én [Magyar]Kanizsán születtem 1914. augusztus 18-án. Kisgyerekként anyámmal éltem [Magyar]Kanizsán. Hat éves voltam, amikor anyám újra férjhez ment. Ekkor Szabadkára költöztünk. Anyám és Mojsije Trilnik, a mostohaapám már sokkal korábban ismerték egymást. Ez egy elég érdekes történet. Trilnik felesége anyám egyik rokona volt. Halála és apám halála után elhatározták, hogy összeházasodnak, mert a mostohaapám egyedül maradt két gyerekkel. Meggyőzte anyámat, hogy menjen hozzá feleségül. Egyedül volt, és azt gondolta, könnyebb lesz a gyerekek nevelése, ha van valaki mellette. Kis lakásunk volt, és egy zongoránk, amit alig tudtunk bepréselni. Mostohaapám, Mojsije Trilnik pénzbeszedő [Valószínűleg ő szedte be a hitközségi adót. – A szerk.] volt, és samesz a szabadkai zsidó hitközségen. A két gyereke velünk lakott. Öten voltunk gyerekek a házban, két nővérem, az ő két fia meg én. A nővéreim, Magda és Sári voltak. Magda [Magyar]Kanizsán született 1909 körül, és Sári szintén Kanizsán született 1913-ban. Az ő két fia pedig Lajos és András. A kapcsolatom a mostohaapámmal borzalmas volt, de jól kijöttem a fiaival. A mostohaapám engem soha nem ütött meg, de a saját két fiát verte. Egyszerűen úgy éreztem, hogy nem szeret és átnéz rajtam. Sikertelennek és butának éreztem magam. Ezt az érzést nem lehet megmagyarázni. Ugyanígy viselkedett Magdával és Sárikával is, és ők ugyanúgy éreztek vele szemben.

A szabadkai zsidó elemi iskolába jártam. Tanárom, Várnai csodálatos, okos ember volt. A diákokra nem emlékszem. Aztán a mostohaapám jobb munkát kapott Kutinában, úgyhogy a világi iskola (gimnázium) negyedik osztályát ott végeztem el [Kutina – Belovár-Körös vm.-ben (Horvátország) lévő község, 1910-ben 3100 főnyi lakossal. A lakosoknak mindössze 8%-a volt magyar anyanyelvű, a túlnyomó többség horvát (77%) volt, és volt 9%-nyi német ajkú lakos. 1920 után a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz tartozott. – A szerk.]. Nem emlékszem a tanárok nevére, de mindenki jól bánt velem. Kutinában csak kovácsok, lakatosok és szabók számára volt szakiskola. Mivel én ezek közül a szakmák közül egyiket sem akartam tanulni, visszamentem Szabadkára, ahol a nővérem lakott. Ő elvégzett négy év gimnáziumot, aztán beiratkozott egy privát papi iskolába. Nem jött velünk Kutinába, mert tisztviselőként jó állása volt a Literarijánál, ami magyar könyveket és újságokat importált Szabadkára, és itt nagyon jó fizetése volt. 18 éves volt, és el tudta tartani magát. Gazdag nagynénémnél, Rozikánál lakott. Amikor megérkeztem Szabadkára, olvastam az újságban, hogy fogtechnikusi iskolába diákokat keresnek, akik elvégezték a négy év gimnáziumot. Tanulni kezdtem, és Magda nővérem támogatott.

A másik nővérem, Sárika, akinek a beceneve Csányi volt, 1913-ban született. Kutinában fejezte be a négy év gimnáziumot. Jogi tisztviselőként dolgozott, és soha nem ment férjhez. Nagyon jó atléta és tornász volt. A mostohaapám idősebbik fia, András rabbinak tanult egy szarajevói rabbiiskolában. Ez a fajta iskola két vagy három évig tartott, és utána a fiú képes volt levezetni az istentiszteletet a zsinagógában. Miután elvégezte az iskolát, megnősült és Nova Gradiškába ment, ahol rabbiként dolgozott [Újgradiska – Pozsega vm.-ben (Horvátország) lévő község, 3600 főnyi lakosának többsége (60%) horvát anyanyelvű volt az 1910-es népszámláláskor, s a lakosság töredéke (5%) volt csak magyar ajkú. – A szerk.]. Amikor kitört a háború, visszament Szabadkára, ahol a magyarok besorozták, Ukrajnába vitték, és soha nem tért vissza. Van egy lánya, Boriska, aki szociálmunkás-tanár Izraelben. A mostohaapám fiatalabbik fia, Lajos elvégezte a gimnáziumot, és egy műszaki iskolába iratkozott be Zágrábban. Ebben az időszakban hithű kommunista lett, és

négy év börtönre ítélték Szávaszentdemeteren, Sremska Mitrovicában. Ezután Párizsba ment, ahol megnősült, és született egy lánya. A lánya valamilyen szívprobléma miatt meghalt.

Fiatal fiúként jártam zsinagógába. Volt bár micvám, együtt a mostohaapám fiával, aki három hónappal volt fiatalabb nálam. Nagy ünnepséget tartottunk Kutinában az összes rokonunkkal. Sokat tanultam a judaizmusról, amíg mostohaapám a szabadkai zsidó hitközségen dolgozott; ezeket a témákat megvitattuk a Hasomérben is [lásd: Hasomér Hacair Jugoszláviában]. Minden héten megtartottuk otthon a sábeszt, mert a mostohaapám nagyon vallásos volt. Kóserül evett, de a részletekre nem emlékszem. Azt tudom, hogy az istentiszteleteket ő vezette a hitközségen, ahová elmentünk sábeszkor és a nagyünnepeken. Ezenkívül anyám otthon is megtartotta a sábeszt. Amíg [Magyar]Kanizsán laktunk, anyám öt gyertyát gyújtott sábeszre, de nem tudom, miért [Feltehetően az öt gyermek után gyújtott öt gyertyát. – A szerk.]. Emlékszem, hogy sábeszkor a mostohaapám mindig megáldotta a fiait, de minket soha. Ez jó példa arra, hogy mennyire nem szeretett minket, és miben bánt velünk másképpen. Utána megvacsoráztunk. Anyám elvitt magával a zsinagógába, lent hagyott a földszinten a férfiakkal, ő pedig felment az emeletre. Legjobban a Pészahot szerettem, amikor maceszt ettünk, a ma nistanát olvastuk, kitakarítottuk a lakást, és más edényekből ettünk. Ez alatt az ünnep alatt minden más volt.

Nagyon szegények voltunk az iskolás éveim alatt, úgyhogy a szüleim nem tudtak privát nyelv- és zeneórára járni. A mostohaapám taníttatta a fiait, de rám nem volt pénz. A mostohaapám egyszer azt mondta, csak egy gyereket lehet taníttatni, kettőt nem. Úgy döntött, az lesz a legjobb, ha kereskedő leszek, azaz először tanonc egy boltban, és amikor már eleget tanultam, kereskedő leszek. Rozika néném, aki nagyon gazdag és elég fősvény volt, felajánlotta az anyagi támogatását. Hajlandó volt fizetni nekem, hogy kántoriskolába menjek. Amikor azonban eljött az ideje, hogy beiratkozzam, kiderült, hogy ez nem is olyan egyszerű. Jugoszláviában nem volt kántoriskola, csak Budapesten, és ott már nem akarta támogatni a tanulmányaimat. A nővérem, akihez a legközelebb álltam, olvasta az újságban, hogy egy szabadkai fogtechnikus tanoncot keres, aki már elvégzett négy osztályt [középiskola]. Megfeleltem a követelményeknek, felvett magához, és elkezdtem a tanonckodást. Mindkét nővéremnek volt munkája, és ők segítettek nekem anyagilag. Emlékszem, hogy Sárika 200-300 dinár költőpénzt küldött nekem minden hónapban. Kedvenc elfoglaltságom a sport volt: a barátaimmal gyakran futballoztunk és eljártunk futni.

Miközben fogászati tanonc voltam, csatlakoztam a Hasomér Hacairhoz, aminek elnöke Sporer László volt, az egyik legjobb barátom. Tanonc éveim alatt egyre többet jártam össze a Hasomér Hacair tagjaival, és ők javasolták, hogy lépjek be a szervezetbe. Anyám nagyon örült, amikor beléptem, mert ez azt jelentette, hogy több barátom lesz. A Hasomér Hacairral sokat jártunk kirándulni [Magyar]Kanizsára, Palicsba és más közeli kisvárosokba. Nagyon jó volt. Sátrat vittünk és az egyenruhánkat a szürke inggel, mint az igazi cserkészek. A megvitatott témák gyakran Izraellel kapcsolatosak voltak; tanultunk óhéberül [bibliai héber], amit az imakönyvekben használnak, de tökéletesen soha nem sajátítottuk el.

Aztán Kragujevacban [Belgrádtól délre fekvő város. – A szerk.] kaptam munkát egy zsidó fogorvosnál; körülbelül 18 éves voltam akkor. Fogorvosi asszisztensként dolgoztam Ernest Lászlónak öt évig. Ezek voltak a legjobb évek. Jó fizetésem volt, és sok mindent megengedhettem magamnak. László kedvelt és tisztelt engem. Egy szobát béreltem, amit magam fizettem. Amíg Kragujevacban éltem, megalapítottam egy cionista szervezetet, mert ott egy sem volt. Én voltam

az elnöke, amíg ott laktam. Nagyon sok barátom volt, köztük néhány zsidó is. Érdekes megjegyezni, hogy egy olyan vendéglőben étkeztem, ahová sok szlovén járt. Összebarátkoztam velük, megtanítottak síelni és táncolni. Fiatal voltam, tele élettellel, és tényleg ezek voltak a legjobb évek. Tartottam a kapcsolatot a szüleimmel, és egyszer egy évben hazamentem meglátogatni őket. Egyszer anyám is eljött meglátogatni.

Később, Ernest László segített munkát találnom Belgrádban egy Horváth Jancsi nevű fogorvosnál. Mivel képtelen volt elvégezni kutatásait ebben az országban, bezárta a praxisát, és Németországba ment. Az asszisztenseként dolgoztam. Ebben az időben a zsidó kávéházba jártam, és ott ismertem meg a feleségemet, egy joghallgatót, Flóra Fincit. Bijeljínában [Bosznia-Hercegovina északkeleti részében található város. – A szerk.] született 1913-ban.

Flórának rengeteg bátyja és nővére volt, mind idősebbek nála. Az apja a harmadik házasságában élt, mert mindkét előző felesége meghalt. Flórának csodálatos mostohaanyja volt, aki úgy gondoskodott róla, mintha a saját lánya lenne. A mostohaanyjának nem voltak saját gyerekei, úgyhogy Flórát a magáénak tekintette. Nem sokat tudok a gyerekkoráról. Mire megszületett, az apja már nagyon szegény volt, és az élet nem volt könnyű. Abban az időben egy zsidó lány nem mehetett férjhez hozomány nélkül. Flóra apjának ott volt a lánya meg az új házassága Flóra mostohaanyjával; mindenkit el kellett tartania, és valamiből meg kellett élnie. Nem sokra emlékszem a tanítatásával kapcsolatban; csak arról az időszokról tudok, amikor Belgrádban volt, amikor megismerkedtünk. Flórának két nővére volt, akik nem tértek vissza a háborúból, és egy bátyja, aki fogságban volt, de hazatért. Bijeljina muzulmán város volt, és a háború után egyetlen zsidó sem maradt ott. Lerombolták a zsinagógát. Amikor a bátyja, aki nagyon vallásos volt, hazatért a fogságból, öngyilkos lett a stressz és a háború negatív hatása miatt. Az összes nővér és fivér közül végül is Flóra maradt meg egyedül.

Kutinában házasodtunk össze 1938-ban. Hüpe alatt esküdtünk, de nem zsinagógában [lásd: házasság, esküvői szertartás]. A hüpét a mi kertünkben állították fel [Az ultraortodox askenázi közösségekben a hüpét a szabad ég alatt állítják föl, mivel a csillagok a termékenység jelképei. A zsinagógán belüli hüpe-állítást számos ortodox zsidó kifogásolta, mert szerintük ez a templomi esküvők utánczása. – A szerk.]. Két rabbi adott össze bennünket: az egyik András, a mostohaapám fia volt, a másik a mostohaapám. Az első gyerekünk, Vlada 1940-ben született, aztán én bevonultam a hadseregbe. Flóra a gyerekekkel Belgrádban maradt. Újvidéken szolgáltam, ahol fogtechnikusi munkára jelöltek ki. Kitört a háború, és szerencsésen, néhány nappal Belgrád bombázása előtt Flóra a gyerekekkel együtt Bijeljínába ment, hogy a mostohaanyjával legyen.

Én Szabadkára mentem egy magyar barátommal, és a fogtechnikusi rendelőjében dolgoztam. Ez nagyon rövid ideig tartott, mert mire dolgozni kezdtünk, kitört a háború. Amikor a háború felerősödött a mi környékünkön, közelebb akartuk hozni hozzám Flórát és a gyereket, de nem tudtuk, hogyan. Jól dolgoztunk együtt a barátommal, míg 1941-ben kényszermunkára nem vittek. Egy darabig még azután is, hogy elvittek, az én részem a pénzből Flórának adta. Azonban amikor megnősült, a felesége megtiltotta, hogy segítse a feleségemet és gyerekeimet. Mivel nem volt miből élnie, Flóra kötni kezdett. Abból a pénzből tartotta el magát és a fiunkat, amit a kötéssel keresett. A háború után bíróként kezdett el dolgozni.

Magda és Sárka [a nővérei], anyám, mostohaapám, feleségem és Vlada fiam mind kényszermunkán voltak a Cseh Köztársaság [akkor: Cseh-Morva Protektorátus] és Ausztria határán;

a pontos helyet nem ismerem. Egy-másfél évig voltak ott. Vlada kicsi volt, és senki nem bántotta. Az a ritka eset voltak, akiket kényszermunkára és nem táborba vittek [A szabadkai zsidókat először a városban kijelölt gettóban koncentrálták, innen a többségüket 1944. június 16-án Bácsalmásra szállították. A bácsalmási bevagonírozási központot június 25-én hagyták el, és „amikor a vonat befutott Szegedre, néhány tehervagont mintegy 700 zsidóval, akik, mint kiderült, főképp Szabadkáról jöttek, egy másik vonathoz csatoltak, melyet Strasshofba irányítottak” (más forrás szerint Felsőzsolcánál kapcsolták le a vagonokat). (Randolph L. Braham: A magyar Holocaust, Budapest, Gondolat /Wilmington, Blackburn Inc. é. n. /1981/). Strasshof egy Bécs melletti tábor volt, ahol kelet-ausztriai ipari és mezőgazdasági üzemekben dolgoztatták az oda irányított mintegy húszezer embert. A munkaadókon és munkavezetőkön múlt, hogy milyen bánásmódban részesültek. Mintegy háromnegyed részük – köztük idősek és gyermekek is – túlélte a deportálást. – A szerk.]. Egy filmszínházban aludtak, és egy cukorgyárban dolgoztak, ahol a legnehezebb fizikai munkákat bízták rájuk. Viszonylag jól éltek ebben az időben, mert a többi munkás sokszor adott nekik kenyeret. Más táborokkal összehasonlítva, ők legalább nem éheztek. Annyi cukruk volt, amennyit csak akartak. Szerencsére a kényszermunkatáborból nem küldték őket tovább más táborba, így mindannyian visszatértek. Amikor már látni lehetett a háború végét, a családomat és még egy magyar családot Szegedről elrejtettek egy bunkerban, amit lefedtek szalmával. A csehek gondoskodtak róluk, élelmiszert vittek nekik, és amint véget ért a háború, találtak nekik egy vonatot, ami hazavitte őket.

1941-ben kényszermunkára vittek. Egy napon a magyar hatóságok [tehát már az 1941 áprilisát követő időszakról van szó; lásd: Jugoszlávia magyar megszállása] behívtak Zomborra [Bács-Bodrog vm.-ben lévő város. – A szerk.], hogy jelentkezzem kényszermunkára, ahová minden korombeli zsidót elvittek Szabadkáról. Egy iskolában helyeztek el bennünket. Zomboron a repülőtéren dolgoztunk. Onnan Szentivánra vittek, ahol istállóban helyeztek el [Valószínűleg a Bács-Bodrog vm.-ben lévő Bácszentiván településről van szó, ahova Zomborból vittek egy ún. közérdekű munkaszolgálatos századot. (1943 folyamán innen Borba vittek munkaszolgálatosokat.). – A szerk.]. Azt kell mondanom, mindez elviselhető volt; még azt is megengedték, hogy télen hazamenjünk. Később egy vasúti egységhez (Rákos rendező), Budapest legtöbbit használt pályaudvarára raktak át minket, ahol a magyar katonák mellett dolgoztunk.

Időzített bombákat ástunk ki, és nagyon szerencsések voltunk, hogy egyik sem kapcsolt be, és senki nem sérült meg. Mivel ezt az állomást használták katonai szállításokra, váratlanul elmozdítottak minket, és a szlovák határ közelébe vittek, nem tudom, pontosan hová. Hirtelen Szombathely közelébe vittek, ahol volt egy erdő. Az volt a feladatunk, hogy új utat csináljunk, amit szerintem arra használtak, hogy a bombázások alatt oda rejtse a mozdonyokat. Ez az, amikor a durva zsidó tragédia megkezdődött számomra; ekkor volt az, amikor borzalmas dolgokkal kezdtem találkozni. Egyik nap felsorakoztatták az egységünket, és Szombathelyre vittek. Az első dolog, amit megláttunk, egy iskola volt kitárt kapukkal. Látnunk kellett, mi van ott. Holttest-halmokat rendeztek el úgy, mint a fát, egyiket a másikkra, halomban. A magyarok egy szobába kényszerítették bennünket. Az első utasítás az volt, hogy vetkőzzünk le. Miután meztelenre vetkőztünk, ütlegelni kezdtek. Mindent oda kellett adnunk, ami nálunk volt: pénzt, ékszert, igazolványokat, fényképeket, imakönyveket. A szó szoros értelmében megölték azt, aki elesett és nem tudott felállni. A magyarok egy barakkba raktak bennünket, ahol megsirattuk halott barátainkat, akik nem voltak elég erősek. A következő napon egy rosszindulatú tiszt átadott minket

az osztrákoknak.

Két csoportra osztottak bennünket. Nagyon nehéz volt, mert elválasztottak bennünket a barátainktól, akikkel a kezdetektől fogva osztoztunk a fájdalomon. A mi csoportunkat Sándorfalvára vitték egy iskolába, ahol borzalmas ételt kaptunk, és rettentő éhesek voltunk. Két hónapig voltunk ott. Az volt a feladatunk, hogy gödröket ássunk, hogy a tankok ne tudjanak átjönni. Egy nap felsorakoztattak bennünket, és elvittek egy úthoz, ahol már egy csomó zsidó volt más egységekből. Itt újra összetalálkoztunk néhány barátunkkal és rokonokkal. Aztán elindultunk Mauthausen felé. Az út napokon át tartott, alvás és élelem nélkül, a menet pedig nagyon hosszú volt. Olyan éhes voltam, hogy füvet ettem.

Emlékszem egy szomorú eseményre a tíznapos úton. Abban az időben a németek nagy számban menekültek Jugoszláviából. Amíg a menettel vonultunk, láttuk őket elmenni mellettünk. Lovon vagy autóban robogtak el mellettünk. Egy teherautó ment el mellettünk, és a német katonák kiabálni kezdtek: „Gyerünk, másszatok fel!” Néhány barátunk felkapaszkodott a teherautóra. Én is majdnem felmáshoztam, de az utolsó pillanatban egy barátom megállított, és azt mondta: „Ne!” Hallgattam rá, és mentem tovább. Nem sokkal később megláttuk a barátainkat, akik felmáshoztak a teherautóra, amint holtan hevernek az út szélén. Napokon és napokon át meneteltünk. Végül elértük Mauthausent, ahol akkor már nem volt krematórium, helyette hatalmas lyukak és sátrak voltak. Találkoztam ott egy rokonommal, Hubert Klárával, az anyjával és két lányával. Amikor felismertük egymást, összecsókolóztunk, nagyon megörültünk egymásnak, amennyire az csak lehetséges a táborban. Addigra a németek, akik a táborot őrizték, már likvidálták Mauthausent, és az embereket más táborokba küldték. Klárikának Günskirchenbe, Mauthausen egyik részlegébe kellett volna mennie két lányával és az anyjával, de az anyja nagyon beteg volt, nem volt olyan állapotban, hogy utazzon. Az anyja egy sátorban volt, amit „kórháznak” neveztek, de ott már mindenki majdnem halott volt. Megígértem neki, hogy minden nap meglátogatom az édesanyját, amíg ott vagyok. Így is történt. Minden nap meglátogattam. Nem élte túl, de Klára és a két lánya igen. Az egyik lánynak én voltam a tanúja az esküvőjén, mielőtt Izraelbe ment volna.

Mauthausen után a németek Günskirchenbe vitték minket. Amikor odaérkeztünk, már majdnem vége volt. Hamarosan megérkeztek az amerikai katonák teherautókon, és azt kiabálták, hogy felszabadítanak bennünket. Először mindenki a raktárakba rohant, hogy megnézzék, van-e még élelem, mert nagyon éhesek voltak. A mi csoportunk úgy határozott, hogy nem megyünk be a raktárba, mert annyian voltak bent, hogy egymás hegyén-hátán másztak át, és kapkodtak az étel után. A következő reggel elindultunk hazafelé. Az úton találtunk egy német raktárat tele élelmiszerekkel, felpakoltuk a ruhákat, élelmet és minden egyebet, amit találtunk. Nem váltottunk ruhát azonnal, mert meg kellett szabadulnunk a tetvektől, nehogy tifuszosak legyünk. Dr. Barna István velünk tartott. Ő volt a legtalpraesettebb mindannyiunk közül, és ő gondoskodott rólunk. Elmentünk egy újonnan készült épület mellett, amin a Hitlerjugend felirat állt. Bent olasz katonák voltak, akik nagyon kedvesen üdvözöltek bennünket. Enni adtak meg szappant, hogy megmosakodhassunk és ruhát cserélhessünk. Tiszta szerencse volt. Néhány nappal később Pruci [Dr. Barna István] elment a vasútállomásra, hogy a Jugoszláviába tartó vonatok felől érdeklődjön. Megtudtuk, hogy Linzbe kell mennünk. Amikor megérkeztünk Linzbe, találtunk egy nagy német raktárat tele bőröndökkel. Bőröndökbe pakoltuk a dolgainkat és az élelmet. Néhány napot a barakkokban töltöttünk, aztán átmentünk egy orosz táborba. Egyszer csak egy csodálatos szlovén, egy jugoszláv tiszt bukkant fel, aki megszervezte, hogy egy sóderszállító vasúti kocsit vigyen haza

bennünket. Ott találkoztam újra az unokatestvéremmel, Klárával, akit Mauthausen óta nem láttam. Emlékszem egy érdekes történetre. Egész úton hazafelé a táborból azon gondolkodtam és attól rettegettem, kit fogok megtalálni érkezésemkor. Nem emlékszem, melyik városban voltunk, amikor leszálltam a vonatról, és bementem a restibe. A restiben egy nagy papír volt kiakasztva azoknak a zsidóknak a nevével, akik áthaladtak ott. Ezen a darab papíron ott volt az egész családom. Próbálják csak meg elképzelni, milyen csodálatosan éreztem magam; hazaérek, és az egész családom ott vár majd. Egy voltam a nagyon kevesek közül. Amikor hazaérkeztem, az egész családom ott várt. Tényleg szerencsém volt ebben a borzalmas háborúban. Sajnos, a feleségemnek már nem: az egész családját kiirtották.

Az életet a legelejéről kellett kezdeni, ami nagyon nehéz volt. Egy kis szobában kezdtük újra az életet, és egy kis helyiséget béreltem irodának. Igen hamar megtudtam, hogy fogtechnikusi iskola nyílt Újvidéken, ami fél évig tart. Elvégeztem az iskolát, és fogász lettem. Miután megkaptam a diplomámat, elkezdhettem dolgozni.

Az első fogorvosi székem közönséges borbélyszék volt, de elég jól elboldogultam ilyen szerény felszereléssel is. Magánpraxisban dolgoztam. Egy idő múlva azt hallottam, hogy emeltebb szintű fogászati diplomát lehet szerezni. A tanfolyam követelményei között négy év gimnázium és két év fogászati iskola szerepelt. Egy kollégámmal beiratkoztunk ebbe az iskolába. Sokat tanultunk, átmentünk minden vizsgán, és elvégeztük a tanfolyamot. Ő és én voltunk az első igazi fogászok Szabadkán, a többiek mind csak fogtechnikusok voltak. Egy egészségügyi klinikán dolgoztam, később a vasúti munkások egészségügyi klinikáján, utána pedig privátként.

Be kell vallanom, hogy a háború után el akartam menni Izraelbe, de volt egy kis gond. A háború után anyám nem akarta a mostohaapámat Jugoszláviában hagyni, én viszont nem akartam, hogy velünk jöjjön. Tehát itt maradtunk, mert nem akartam itt hagyni anyámat. Mivel egy cionista szervezethez tartoztam, támogattam a kivándorlást Izraelbe, ahol minden zsidó ugyanazon a földön gyűlik össze. Nővérem, Sárrika nagyon jó munkát kapott Belgrádban, és nem akart menni. A másik nővérem, Magda kiment Izraelbe. A háború után kevésbé vallásos lettem. Azonban továbbra is járok zsinagógába az ünnepeken, és otthon is megtartjuk az ünnepeket a feleségemmel, Flórával.

A háború utáni időszakban a gazdaság borzalmas volt. Semmi nem volt. Gyerekeink voltak, és az élet nehéz volt. De ami fontos volt, hogy egészségesek voltunk. Flóra nagyon hamar talált magának munkát a bíróságon, és elkezdtünk élni. Mire a gyerekek elkezdték az iskolát, már jobb anyagi helyzetben voltunk, és ki tudtuk fizetni a taníttatásukat.

Arra tanítottuk a gyerekeinket, hogy senki nem menekülhet saját maga elől, és hogy ne rejtegetssék azt aényt, hogy zsidók. Mivel nem voltunk vallásosak, azt tanítottuk meg a gyerekeinknek, amit tudtunk. Eljártak a zsidó hitközségbe, ahol a többi gyerekkel barátkoztak, és a vallásról tanultak. A nagyünnepeken elmentünk a hitközségre, és a többi zsidóval ünnepeltünk. Sábészkor nem mentünk zsinagógába, és gyertyát sem gyújtottunk.

Sem a háború előtt, sem utána nem voltunk párttagok. Teljesen normális polgárok voltunk, akik az életüket igyekeztek újjáépíteni. Magánrendelőm volt, és ebből semmi problémám nem volt. A feleségemnek, annak ellenére, hogy a bíróságon dolgozott, állami munkahelyen, semmilyen

problémája nem volt a vallása miatt. Vladának és Mikinek [Miroslávnak] nem volt gondja az iskolában, a barátai között. Szabadka soknemzetiségű város volt, és ez soha nem volt téma.

El voltam ragadtatva, amikor megalakult Izrael Állam. A Hasomér Hacair régi tagjaként kész voltam Izraelbe menni és ott élni, de anyám miatt nem mentem, nem akartam itt hagyni őt ezzel a férfival, aki nem volt valami jó ember. Sári, aki hithű párttag volt, nem akart elmenni, mert megfelelt neki, hogy Jugoszláviában maradjon. Végül csak Magda ment ki a férjével és a lányával. Néhányszor meglátogattam őket. Borzalmas érzés volt, amikor elkezdődtek a háborúk Izraelben. Még ma is felizgatom magam, valahányszor történik valami. Ezért sűrűn tartom a kapcsolatot a Jugoszlávián kívüli rokonaimmal.

A háború után a barátaim főleg Flóra munkatársai voltak a bíróságról, nagy részük nem zsidó. Az ünnepek alatt összejártunk zsidókkal, de ez csak a zsidó hitközségen volt.

A kommunizmus vége előtt nem éltünk valami jól. Nyugdíjba mentünk, de szerencsénk volt, mert a gyerekeink segítettek nekünk, hogy átvészeljük a nehéz időket. A betegségeken kívül mind a mai napig nincsen semmi komoly problémánk. Most kapunk támogatást a Claims Conference-től, ami nagyon sokat segít.

Amíg Szabadkán laktam [azaz gyerekkorában], voltak zsidó barátaim, de amikor átköltöztünk Kutinába, a baráti köröm főleg nem zsidókból állt, mert nagyon kevés korombeli zsidó élt ott. Azt kell mondanom, nem volt antiszemitizmus, az ott élő zsidók kereskedelemmel foglalkoztak, és nagyon jómódúak voltak. A zsidókon kívül a szerbek is kereskedtek, de a horvátok nem. Sok zsidónak volt kávéháza is.

Szabadkán mindig is volt némi antiszemitizmus, főleg a magyarok körében. A többiek nem voltak annyira ellenségesek. Nem emlékszem semmilyen nagyobb támadásra. Az antiszemitizmus sokkal erősebb volt a háború előtt. A háború után az élet olyan nehéz volt mindenkinek, hogy nem törődtek a zsidókkal és az antiszemitizmussal. Amikor Belgrádban éltem, semmi ilyet nem éreztem. Kragujevacban sem. Szlovén barátaim körében, akiket már említettem korábban, időnként éreztem az antiszemitizmus jeleit, de ez nem volt következetes, egy-egy vicc, történet. A szerbek mindig kedveltek, meghívtak a szentjük napjára, húsvétra és karácsonyra [Szt. Száva nap – Szt. Száva Szerbia védőszentje, a középkori szerb ortodox egyház alapítója. Athosz hegyi szerzetes lett, majd visszatért szülőföldjére, Szerbiába, ahol több kolostort alapított. 1219-ben Szerbia metropolitájává szentelték. 1222-ben testvérét Szerbia királyává koronázta (II. István). Lefordította a szent szövegeket, és hazai egyházat és papságot adott nyájának. Halálának napja január 14., később Szent Száva napja lett. – A szerk.]. A háború után, a kommunizmus alatt nem engedték meg nyilvánosan kifejezésre juttatni az antiszemita érzelmeket.

Említettem, hogy van egy fiunk, Vladislav. Fogorvos, akárcsak én, Svájcban él a feleségével és a lányával. A fiam egy bunyevácot vett feleségül. [Bunyevácok – vitatott eredetű horvát népcsoport, tagjai a 15. században, a törökök megjelenése után kerültek elvándorlással vagy telepítéssel a horvát-bosnyák határon fekvő Dinári-Alpok környékéről későbbi lakóhelyeikre, Horvátországba és Észak-Bácskába. Részben földműveléssel foglalkoztak, de tekintélyes számú városlakó népességük is volt. A magyarországi horvátság legpolgárosultabb elemeként tartották számon őket. – A szerk.] Otthon megtartják a zsidó és a katolikus ünnepeket is. Tudom, hogy minden nagyünnepet megtartanak, Vlada böjtöl, és barátainak a többsége zsidó. Annak ellenére, hogy keresztény,

nagyon szeretjük a menyünket. A vallás nekünk nem fontos. Vlada és a felesége a kereszténységre és a judaizmusra is megtanították a gyereket. Amikor Vlada elvégezte a fogorvosi iskolát, egy szabadkai klinikán kezdett el dolgozni. A főklinikán kapott munkát, ahol a főnökök készítették a fogsorokat, a többiek kezeltek és fogat húztak. Ez nagyon zavarta, és elkezdett utánanézni annak a lehetőségnek, hogy elhagyja az országot. Az első ajánlatot Svájc-ból kapta, és el is ment. Szerencséje volt ott, és ma nagyon jól él.

A másik fiam, Miroslav Szabadkán született 1950-ben. Egy orvosi egyetemen tanít New Yorkban, tudományos kutatást végez az emberi bőrön. Terv szerint szervezte meg az életét: elvégezte az egyetemet, megnősült, aztán elment Amerikába. Nem tudom, miért ment el. Azt tudom, hogy aktív volt a szabadkai zsidó hitközségben. Megboldogult barátjával, Klein Péterrel írták és adták ki a zsidó fiatalok lapját, ami több témával is foglalkozott. Amikor az újságnál dolgozott, meghívták egy ifjúsági szemináriumra Amerikába, és el is ment. Amerika elbűvölte, és hamar megtalálta a módját, hogyan szerezzen támogatást Amerikában. Felesége van, egy fia és egy lánya. Miki zsidó nőt vett feleségül, minden héten eljárnak egy modern [reform] zsidó hitközségbe, ahol nő a kántor. Minden ünnepet megtart otthon. Soha nem mondta, hogy vallásos lenne, de ez a benyomásom, mert mindig azokban a körökben forog, megtart minden ünnepet és a sábeszt is. A háború után sokat meséltem nekik a háború borzalmairól. Vlada nem emlékszik a háborúra, sem arra, hogy az anyjával kényszermunkán voltak.

Be kell vallanom, hogy amióta megöregedtünk Flórával, nagyon hiányoznak a gyerekek. Egyedül vagyunk, és nagyon nehéz nekünk, hogy a gyerekeink ilyen messze vannak. De azt nem szeretném, hogy visszajöjjenek. Biztos vagyok benne, hogy nem is akarnak, mert jó életet teremtettek maguknak másutt. Vladának csodálatos, nagyon jó praxisa van négy asszisztenssel, és Miki is sikeres.